

Důvody, motivy a okolnosti bezdětnosti mužů¹

Hana Maříková

Abstrakt

Téma bezdětnosti mužů není v českém prostředí doposud dostatečně zmapováno z perspektivy žité zkušenosti a reflexe této zkušenosti samotnými muži. Text si proto klade otázku, jak muži svou bezdětnost zvýznamňují/prožívají a interpretují z hlediska svých motivací, preferencí a voleb i vzhledem k podmínkám a okolnostem svých životů. Analýza vychází z problémově orientovaných rozhovorů uskutečněných s 12 bezdětnými muži různého věku a vzdělání, kdy se sedmi z nich byly provedeny rozhovory opakované. Celkem bylo analyzováno 19 rozhovorů v souladu s principy tematické analýzy. Analýza prokázala diverzitu perspektiv a postojů mužů k rodičovství a bezdětnosti, která je ovlivněna jak jejich věkem (tj. odlišnou mezigenerační zkušeností i rozdílnou perspektivou v rámci běhu jejich vlastního života), tak zejména jejich socio-ekonomickým postavením ve společnosti. Identifikovala také „bílé“ místa čili chybějící témata v rámci narativů mužské bezdětnosti a potvrdila přetrvávání dvojího standardu pro ženy a muže v otázce bezdětnosti, který muži sami svými narativy re/produkuji. Na základě učiněných zjištění lze diskutovat otázku, jaká sociálně politická opatření by mohla podpořit otcovství.

Klíčová slova: bezdětnost, muži, Česká republika, kvalitativní výzkum

Abstract

The topic of childlessness in the Czech environment has not yet been sufficiently mapped from the perspective of lived experiences and the reflection of these experiences by men themselves. The text therefore asks how men emphasize their childlessness, i.e. how they experience and interpret it in terms of their motivations, preferences and choices as well as conditions and circumstances of their lives. The analysis is based on problem-centred interviews conducted with 12 childless men of different ages and education, when with seven of them repeated interviews were conducted. A total of 19 interviews were analyzed in accordance with the thematic analysis principles. The analysis showed the diversity of perspectives and attitudes of men towards parenthood and childlessness, which is influenced both by their age (i.e. different intergenerational experience and different perspectives in their life course), and especially by their socio-economic position in society. It also identified „white“ spots – missing topics within the narratives of male childlessness and confirmed the persistence of the double standard for women and men on childlessness that men themselves re/produce by their narratives. Based on the findings we can discuss the question of what social policy measures could support fathering.

Keywords: childlessness, men, Czech Republic, qualitative research

Úvod

V evropských zemích dochází k nárůstu počtu bezdětných osob (např. Sobotka 2017). Výzkumná pozornost v oblasti sociálních věd se ale soustřeďuje zejména na zkoumání bezdětnosti žen (Letherby 200; Gillespie 2003), případně celých (manželských či partnerských) párů (Agrillo a Nelini 2008),² nikoli na zkoumání bezdětnosti mužů, pokud není způsobena jejich neplodností (Hadley a Hanley 2011; Slepíčková 2014).

Data z kvantitativních komparativních šetření (Miettine et al. 2015) přitom dokládají, že v evropských zemích jsou častěji bezdětní muži než ženy. Česká republika, třebaže podle nich patří k zemím s nízkou mírou bezdětnosti žen, vykazuje naopak nejvyšší rozdíl mezi bezdětností mužů a žen (ibid: 18). Nicméně téma bezdětnosti mužů u nás není až na výjimky (Hašková 2009; Chromková a Rabušic 2013; Kyzlinková a Šťastná 2018) výzkumně sledované, a to zejména z pohledu mužů samých, proto se předkládaný text snaží alespoň částečně zacelit tuto mezeru.

Na téma mužské bezdětnosti se tento článek zaměřuje z mikrosociálního hlediska, tj. z hlediska žité zkušenosti a reflexe této zkušenosti bezdětnými muži samými. Odpovídá na otázku, jak muži svou bezdětnost zvýznamňují/prožívají a interpretují z hlediska svých motivací, preferencí a voleb i vzhledem k podmínkám a okolnostem svých životů. Rozkrývá také, co nám jejich pohled říká o genderovém fungování společnosti. Na základě učiněných zjištění se text zaměřuje i na oblast rodinné politiky směrem k podpoře rodičovství u mužů.

Teoreticko-metodologické zarátování tématu bezdětnosti (nejen) mužů

Zvyšující se počet bezdětných v jednotlivých národních populacích v soudobých pozdně moderních společnostech (např. Beck a Beck-Gernsheim 2002; Bauman 2003 aj.) vedl k diferencovanějšímu pohledu na tento sociální jev z perspektivy různých vědních oborů. V sociálních vědách

začala být bezdětnost zkoumána nejen v rámci kvantitativních šetření, kdy byly sledovány zejména vztahy mezi bezdětností a socio-demografickými charakteristikami jedinců spolu s faktory ovlivňujícími jejich bezdětnost, ale i těch kvalitativních, které se snaží rozkrýt daný jev skrze analýzu reflexe žité zkušenosti bezdětných. Výzkum obrátil pozornost k různým možným typům bezdětnosti, zejména k bezdětnosti dobrovolné a nedobrovolné.³ Nicméně některé studie toto jednoduché dělení problematizují (Keizer et al. 2008; Hašková 2009 aj.). Poukazují na možnou rozostřenost dobrovolné a nedobrovolné bezdětnosti, na tenkou hranici mezi nimi, když dokládají, že v individuální rovině se jedná o složitou změť vzájemně se kombinujících a doplňujících důvodů a příčin, ale souběžně i vnějších vlivů a okolností, které jedinec nemůže jednoduše ve svém životě ovlivnit, kdy navíc různí jedinci mají různou schopnost je vnímat a reflektovat (Park 2005). Jednoduché a jednoznačné dělení bezdětnosti je problematické zejména z toho důvodu, že identita jedince se může v čase proměňovat, variovat

v sebezpejání na škále bezdětnosti od pomyslného pólu nedobrovolnosti k dobrovolnosti či naopak (Letherby 2002). Kvalitativní výzkumy zaměřené na bezdětnost z genderové perspektivy pak potvrzují, že ženy a muži zpravidla pojmají a prožívají bezdětnost rozdílně (Park 2005; Waren a Pals 2013). Proto je zcela legitimní se ptát, jak muži sami v dané společnosti definují svou bezdětnost, s jakými důvody, motivy či vlivy obecně ji spojují, jak ji prožívají.

Pokud se v českém prostředí vůbec věnovala pozornost výzkumu bezdětnosti mužů (viz výše), pak nejčastěji z perspektivy tzv. populačních studií, které se zaměřují na sledování socio-demografických charakteristik bezdětných osob a snaží se zodpovědět otázku, jaké faktory přispívají k nárůstu bezdětnosti. Mimo jejich zorný dosah je pak perspektiva samotných bezdětných, jejich identita, chápání a prožívání bezdětnosti v průběhu jejich života jimi samými.

Vzhledem k tomu, že bezdětní tvoří velice heterogenní skupinu, je důležité rozklíčovat v rámci kvalitativního výzkumu, jak je bezdětnost konstruována aktéry samými. Při zkoumání bezdětnosti mužů proto vycházím z konceptu definice situace (Thomas 1969) coby klíčové kategorie sociálně-konstruktivistického přístupu, vycházejícího z předpokladu paralelní existence mnoha sociálních realit, kdy to, co lidé považují za „skutečné“, „reálné“, závisí na perspektivě pohledu (Charmaz 2003). Definice situace totiž spočívá v porozumění, výkladu a interpretaci sociálního, významového i materiálního kontextu žitých životních situací. Závisí na posouzení a hodnocení tohoto kontextu z hlediska zájmů konkrétních aktérů, což se promítá do jejich specifických postojů, preferencí i jednání. Protože definice situace je utvářena na základě naší předchozí životní zkušenosti a znalosti, zahrnuje porozumění sociálním normám, zvykům i očekávaním apod. a je prostoupena individuálními i kolektivními potřebami a přáními. Aplikováno na analýzu bezdětnosti mužů pak z tohoto zorného úhlu je důležité, jak stejnou anebo velice podobnou životní situaci bezdětnosti konkrétní muži vyhodnocují, co v ní a proč významňují. Jestliže například rodičovství je jimi chápáno jako něco samozřejmého (a tedy jako norma), pak výsledná interpretace, která objasňuje „zdroje“ jejich bezdětnosti, není pouze re/konstrukcí samozřejmosti této normy, ale je výsledkem průniku také toho, jaké další skutečnosti, vlivy, hodnoty apod. daný aktér v interakci s druhými významňují a vyhodnocuje v kontextu svého života. V konečném důsledku toto vše zásadním způsobem ovlivňuje výslednou interpretaci bezdětnosti čili to, jak je situace bezdětnosti daným aktérem „zakošena“-vnímána a prožívána.

Metodologie

V této analýze vycházím z problémově orientovaných rozhovorů⁴ (Witzel 2000) provedených v letech 2005–2006 a v roce 2011 s 12 bezdětnými heterosexuálními muži různého věku (od 32 do 64 let v době konání prvního rozhovoru s nimi). Osm mužů bylo ve věku do 45 let a čtyři muži byli nad touto věkovou hranicí. Polovina mužů měla vysokoškolské vzdělání, čtyři pak absolvovali střední školu, dva byli vyučení. Se sedmi muži z první vlny rozhovorů (tj. z let 2005–2006) byly v letech 2017–2018 uskutečněny opakované rozhovory,⁵ takže celkem bylo analyzováno 19 rozhovorů.

Daná technika rozhovoru, která představuje případ polostrukturovaného rozhovoru zaměřeného za mapování určitého biografického tématu, byla zvolena proto, že účastníci výzkumu mají dostatečnou volnost pro vyjádření své životní zkušenosti, otázek a témat, která jsou pro ně osobně relevantní, a zároveň umožňuje strukturovat rozhovor cílenými otázkami výzkumnice či výzkumníka a zaměřit jej na sledované téma či témata. V našem případě, kdy jsme mapovali a následně analyzovali možné vlivy a okolnosti, které se spolupodílejí či přispívají k bezdětnosti mužů, jsme v souladu s tímto záměrem vymezili i hlavní okruhy výzkumu (tj. rodičovské plány a jejich změny v průběhu života; percepce možností, odmítnutí a/nebo bariéry rodičovství; partnerství a jeho/jejich význam v životě daného muže; původní i širší rodina a blízké sociální okolí jedince; práce a příjmy, bytové a životní podmínky; možnosti kombinace práce a osobního života; životní styl; názory na adopci a reprodukční technologie; vnímané stereotypy v kontextu bezdětnosti a reprodukce; sociodemografické charakteristiky).

Analýza kvalitativních dat pak byla provedena v souladu s principy tematické analýzy (Guest et al. 2012), kdy data byla nejprve kódována a poté byly kódy shlukovány podle své příbuznosti do tematických oblastí jako hodnota dítěte a význam rodičovství; jednotlivé životní fáze včetně dětství; partnerství a jiné blízké vztahy; životní styl-práce a volný čas; socio-ekonomické podmínky apod., kdy napříč těmito oblastmi jsme sledovali, jak určité události, zkušenosti a okolnosti svých životů muži v rozhovorech významňují, jakou jim přiřkládají hodnotu a důležitost. Tento postup umožňuje rozkrýt variabilitu v percepce vlastní bezdětnosti daných mužů včetně motivů, důvodů, událostí a okolností, které s ní spojují.

Zvolený typ rozhovoru a následně analýzy nám dovolil zaměřit se nejen na každodenní praktiky a okolnosti životů mužů, s nimiž jsme prováděli rozhovory, ale také uchopit systémy reprezentací, hodnot

a norem utvářených ve vztahu k sociálním strukturám a sledovat individuálně i kolektivně formovanou zkušenost a s ní spojené sdílené významy.

Rodičovství jako norma, ale bezdětnost jako přijatelná životní situace

Podle Sčítání lidu z roku 1991 byla ve věkové kohortě 50ti až 54letých žen bezdětná pouze 3 % žen a o 10 let později 4,3 %, což svědčí o vysoké normativitě mateřství v období socialismu (Hašková a Zamykalová 2006). Za socialismu převažoval model rození dětí v manželství.⁶ Uzavření sňatku tedy bylo jak předpokladem,⁷ tak ale také důsledkem těhotenství a s ním spojeného rodičovství. Neplodnost představovala v zásadě jediný legitimní důvod bezdětnosti ve společnosti, která nebyla a stále není příliš vstřícná k adopcím a v níž dodnes přetrvává silný důraz na biologické rodičovství (Hašková 2009).

Jak dokládají nejen české (např. Slepčková 2014), ale rovněž zahraniční výzkumy (Blake 1979; Miall 1986), bezdětnost je v silně pronatalitním prostředí považována za formu neobvyklého, a tedy i potenciálně stigmatizujícího chování, kdy výjimku tvoří právě páry považované za bezdětné v důsledku neplodnosti. V souladu s touto konstrukcí rámovali svou bezdětnost také dva muži, kteří vstoupili do manželství za socialismu (ve druhé polovině 70. a na počátku 80. let minulého století) a v době konání rozhovoru byli stále ženati se svou první manželkou. Bezdětnost chápali jako důsledek neplodnosti jejich manželky, jejíž těhotenství bylo (vždy) ukončeno ze zdravotních důvodů (viz onemocnění neslučitelné s těhotenstvím a vedoucí k potratu nebo mimoděložní těhotenství).

Četné výzkumy prokazují (Lampman a Dowling-Guyon 1995 aj.), že proces zvládnutí problémů s neplodností v rámci partnerského vztahu je výrazně stresující a ovlivňuje sebevědomí, emoční stabilitu partnerů, vzájemné vztahy i vztahy s ostatními lidmi. Optika, kterou ženati muži líčili svou bezdětnost, byla ale odlišná od této. Pouze jeden z nich zmínil v souvislosti s opakovanými pokusy o otěhotnění prostřednictvím asistované reprodukce zdravotní problémy a emoční náročnost celé situace pro jeho manželku, nikoli však pro sebe.

Dělaly se dva nebo tři pokusy, to v té době probíhalo taky. Ženskou cpou hormonama všelijakýma a tak dále. A tak manželka začala přibírat a pomalu ji přivedli do předčasného přechodu nějakýho takovýho. No tak já jsem pak říkal, že na to kašleme, protože mně je přednější zdraví její než dítě nějak zkoušet do nekonečna. Samozřejmě to obřečela.... (Adam, 47 let, vyučený, r. 2011)

Výklad daného muže může pramenit z toho, že rodičovství nebývá tak úzce svázáno s identitou muže jako ženy, proto na něj nemusel klást takový důraz jako ona, pro niž situace opakovaných pokusů o rodičovství prostřednictvím IVF byla zřejmě celkově náročná/náročnější než pro něj, a to nejen symbolicky, ale také psychicky, zdravotně a dost možná i sociálně.

Oba muži chápali bezdětnost rovněž jako výsledek manželské dohody, a tedy určité volby v rámci partnerského svazku, resp. shody na tom, že nebudou postupovat žádné (další) kroky k případnému rodičovství včetně adopce, k níž se oba stavěli (ostatně jako i mnozí další muži v tomto výzkumu) negativně. V přístupu k rodičovství a bezdětnosti obou mužů je možné identifikovat prvky racionalizace, když zdůvodňují, proč v rámci páru nezvolili jiné možné cesty k rodičovství a co jim bezdětnost přináší za výhody.

Adopce tehdy vůbec nepřipadala do úvahy. Takhle, my neměli zařízený byt ještě pořádně.... Jsme si nábytek do té druhé místnosti kupovali až v roce 85 (svatbu měli v roce 1977 – pozn. aut.). (Vít, 57 let, VŠ, r. 2011)

Rodičovství považovali za enormně časově, psychicky i finančně zátěžovou záležitost (aktivitu), kdy v intenci tradičně chápaných rodičovských rolí rodičovství spojují s ekonomickou zátěží primárně na straně otce a fyzickým a psychickým vepětím u matky (Maříková et al. 2012).

Když byly děti malé, ženská utrpená, uhoňená jako čokl, chlap od nevidím do nevidím v práci, aby splácel půjčky, aby uživil rodinu. Takže my jsme si užili po dovolených, v pohodičce, víkendy na chaloupce, zatím co oni se trápili v práci, aby uživil rodinu (Adam, 47 let, vyučený, r. 2011)

Bezdětnost pak v jejich pojetí nepředstavuje „tíživou“ životní situaci, naopak je spojována jak v minulosti, tak i v přítomnosti s určitými výhodami. Například umožnila mužům a jeho ženě se realizovat pracovní (v rámci dvoukariérového manželství) bez zátěže rodičovství, poskytla mužům i jeho ženě prostor pro „pohodový“ životní styl, kromě toho, že pro oba muže byla bezdětnost zdrojem manželské spokojenosti, kterou by děti mohly svou existencí narušovat.

Do jejich pozitivního postoje k bezdětnosti se mohla promítnout skutečnost, že rozhovor s nimi byl proveden až v době, kdy záležitost s rodičovstvím považovali za uzavřenou kapitolu svého života, neboť vnímali, že jsou ve věku, kdy se muži již rodiči běžně nestávají. Byli ve věku, kdy již nemuseli být konfrontováni s normou rodičovství, ať v podobě přímých tlaků z okolí, který ale popírali, anebo nepřímou skutečností, že jejich vrstevníci měli (malé) děti.

Třebaže z narativů obou ženatých mužů je zřejmé, že bezdětnost páru nebyla za-

mýšlená (a v tomto smyslu je množné ji vnímat jako nedobrovolnou), oni sami v rámci rozhovoru nedeklarovali silnou touhu po dítěti a svou bezdětnost vnímali pozitivně, což jednoznačně chápání jejich bezdětnosti jako „nedobrovolné“ narušuje a ani oni sami se tak jednoznačně nepojímají.

Rodičovství i bezdětnost jako jedna z životních možností

Období po r. 1989 bývá spojováno s novými výzvami a životními šancemi zejména pro mladé lidi. Generace, kterou zastihla politická a ekonomická transformace 90. let v období dospívání anebo rané dospělosti (tj. ve věku, kdy lidé před rokem 1989 obvykle zakládali rodiny a měli první dítě), mění do té doby zaběhané vzorce demografického chování. Statistická data i sociálně vědní analýzy (Rabušic 2004; Hašková 2009 aj.) dokládají, že u mladých žen i mužů dochází k prodlužování období bezdětnosti.

Část mužů ve věku, kdy jim bylo 30 až 40 let, kdy nebyla ještě rodiči, uváděla, že by se někdy v budoucnu rodiči stát „určitě“ anebo „spíše“ chtěla. Tito muži ale zpravidla neměli jasnější představu, v jakém věku by se přechod k rodičovství měl „optimálně“ či „nejpozději“ odehrát, a možnost stát se (biologickým) rodičem chápali jako stále otevřenou. Zpravidla si v tomto věkovém období připadali ještě „mladí“, vnímali se jako ti, co mají „stále ještě čas“ na založení rodiny.

Ale zase nechci říct dopředu, že dítě nikdy mít nebudu, že je mít nechci. Třeba najdu nějakou přítelkyni nebo mě to třeba popadne a budu je chtít mít, takže to může přijít, že jo? (Štefan, 35 let, VŠ, r. 2006)

Mladí bezdětní, kteří si vědomě nezvolili bezdětnost jako svou životní cestu a možnost zahájení rodičovství někdy v budoucnu neuzavírají, bývají označováni za „rodičovství odkládající“ (anglicky postponers). Pro jejich příběhy je často charakteristické, že se v nich stává hranice mezi dobrovolnou a nedobrovolnou bezdětností nejasnou, když popisují svůj běh života bez volby bezdětnosti, ale zároveň i bez usilování o rodičovství (za každou cenu).

Co vede muže k rozhodnutí nemít „ještě“ dítě? V narativech bezdětnosti někteří z nich reflektují nesoulad mezi jimi realizovaným životním stylem a případným rodičovstvím. Ve věku zhruba do 40 let „postponeři“ kladli důraz na práci a rozvoj kariéry, ale i na svobodu vykonávat práci, která je baví (kdy nemusejí nutně pracovat pro finanční zabezpečení rodiny), stejně jako na seberealizaci skrze mimopracovní aktivity. Někteří v té době chápali nejen rodičovství, ale také trvalé partnerství jako výraznou překážku jejich

pracovních i mimopracovních aktivit, jako prvek nekompatibilní s jejich realizovaným životním stylem.

Já jsem chtěl jezdit po světě a to prostě nejde mít trvalý partnerský vztah. (Jakub, 37 let, VOŠ, r. 2011)

Uvažovali ale také o roli partnerské shody na bezdětnosti pro dané životní období či blízkou budoucnost. Pokud se představa muže a ženy rozcházel a představa partnerky byla mužem vnímána jako tlak na rodičovství, byla jí tato neshoda chápána jako legitimní důvod pro ukončení vztahu z jeho strany, pokud se rodičem ještě stát nechtěl.

Rodičovství vnímali někteří muži často spíše jako zátěž než jako hodnotu s možným kladným přínosem pro jejich život. Tento typ postoje k rodičovství dokládá obavu z nákladů rodičovství od ekonomických (kdy dítě je chápáno nejen jako finanční zátěž, ale i jako luxus) po emocionální, kdy tato obava mezi mladými lidmi narůstá (Možný et al. 2008).

Odkládání rodičovství a prodlužování doby bezdětnosti bylo některými muži dáváno do souvislosti také s některými vnějšími bariérami jako přípravou na budoucí povolání spojenou s prodlužováním doby studia, otázkou vlastního bydlení, finančně nelukrativním zaměstnáním a nejistotou práce zejména v souvislosti s termínovanými pracovními smlouvami (konkrétně v oblasti vědy a výzkumu), s možnostmi seznámení se v genderově unifikovaném (mužském) pracovním prostředí apod. Pokud muži posouvající rodičovství vnímali intervenci vnějších bariér ve svém životě, pak na rozdíl od mužů toužících po dítěti (viz níže) je chápali buď jen jako časově omezené překážky, anebo je nepovažovali za jediný či hlavní důvod své bezdětnosti.

Ve věku nad 40 let se v jejich úvahách začíná objevovat častěji téma věku jako další možné bariéry rodičovství. V jejich pojetí ale nabývá často jiného významu ve vztahu k ženě coby (aktuální či případné) partnerce a ve vztahu k nim samým. O věku jako biologickém limitu početí uvažují pouze ve vztahu k partnerkám, když pochybují o možnosti jejich otěhotnění nad „limit“ 40 let jejich věku. Svůj věk pak zmiňují jen v souvislosti s energií na výchovu dítěte a s možností zabezpečení dítěte v jeho dospívání či rané dospělosti, když předpokládají, že už budou v důchodovém věku. Někteří muži ale také anticipují neatraktivitu z důvodu svého věku pro věkově mladší ženy. Po 40. roce začíná být věk mužů chápánými jimi samými jako výrazná možná překážka realizace rodičovství i trvalejšího partnerství spíše než jako možná překážka početí potomka z jejich strany.

Ve věku nad 45 let muži posouvající rodičovství konstruují svou bezdětnost jako nezamýšlený důsledek běhu života,

kdy na rozdíl od předchozích životních období už nežijí ani v partnerství na dálku, stali se z nich singles. Protože rodičovství vázali vždy na partnerský vztah, nikoli na možnost sólo rodičovství, navíc ve svých úvahách preferovali vlastního biologického potomka (k adopci se stavěli obvykle odmítavě), eventualita, že se někdy v budoucnu rodiči stanou, se v jejich úvahách začíná vytrácet. Stále častěji předpokládají, že zůstanou celoživotně bezdětní.

Na rozdíl od rodičovství nevnímají post-poneň svou bezdětnost ve většině případů negativně a uvádějí spíše její výhody než nevýhody. Výhody jsou spojovány s důrazem na individuální svobodu a životní spokojenost (viz např. možnost mít čas pro sebe, svou práci a své zájmy; dělat v prvé řadě to, co mne baví; scházet se s lidmi, kteří mi vyhovují apod.).

Rodičovství jako bariéra soukromí v životě single mužů

Zatímco ženatí bezdětní muži v tomto vzorku považovali rodičovství za překážku spokojeného partnerského soužití, muži odmítající cíleně rodičovství, oba žijící dlouhodobě jako singles, chápou dítě, resp. rodičovství jako činitele, který by mohl nežádoucím způsobem zasahovat do jejich (nejniternějšího) soukromí.

V rámci rozhovoru neuvádějí žádný zlo-mový bod ve svém životě, který by vnímali jako zásadní pro své rozhodnutí nestát se rodičem. Z jimi konstruovaného narativu bezdětnosti je nicméně zřejmé, že k rozhodnutí „být celoživotně bezdětný“ dospěli na základě kombinace různých motivů, důvodů či okolností ve svých životech.

Oba muži situovali své rozhodnutí, proč se nestát rodičem, do osobnostní roviny. Jeden z nich projevil nedůvěru své schopnosti zvládat nároky rodičovství:

Když vidím třeba neteře, tak to bych asi nedal..., po dvou hodinách hlídání dostávám migrénu. (Petr, 32 let, VOŠ, r. 2011)

Druhý zase pochyboval o podmínkách pro rodičovství u své dřívější partnerky i o schopnosti jich obou vytvořit fungující rodinu. Vnímá totiž kriticky rodinu svého původu, neharmonické vztahy uvnitř ní a projevoval celkově skepsi vůči rodině „klasického“ typu založené na společném soužití muže a ženy v rámci rodinné domácnosti a na společné výchově dítěte. Jeho přístup by se dal charakterizovat jako nedůvěra v rodičovství na pozadí zkušenosti z vlastního dětství a mládí, kdy otce vnímal jako toho, kdo nebyl rodičovsky příliš angažovaný (fungoval spíše jako „nepřítomný“ otec) a jemuž rodinný život znemožňoval věnovat se jeho práci v míře, v jaké by z pohledu dotazovaného bezdětného muže býval chtěl.

Oba muži se v rozhovoru prezentovali jako introverti, kteří nevyhledávají příliš

druhé lidi, případně jako ti, kdo mají problém navazovat blízké vztahy a udržovat je. Odstupem od druhých lidí si jeden z nich snaží chránit svou individualitu, kterou by ostatní lidé mohli narušovat tím, že by byl nucen se jim přizpůsobovat. Cíleně si tak brání prostor svého soukromí, aby mohl být „co nejvíce sám sebou“. Svou samotu prožívá jako chtěnou na rozdíl od druhého muže, který ji postupem času začal vnímat jako nežádoucí, čili spíše jako osamocenosť. I když se v minulosti cíleně vyhýbal intimním vztahům, které by mohly směřovat k založení rodiny, absenci trvalejšího partnerství prožívá nakonec negativně. V rámci rozhovoru se líčil jako neúspěšný v navazování a udržení vztahů se ženami. Domníval se totiž, že vzhledem ke svému věku je pro mladší ženy, které ve svém výběru preferuje, již neatraktivní.

Smysl svého života spíše než v práci vidí oba muži v seberealizaci prostřednictvím mimopracovních zájmů, kdy své volnočasové aktivity vnímá jeden z nich jako nekompatibilní s rodinným životem.

Vždycky jsem si říkal, že tohle (životní styl zaměřený na realizaci vlastních zájmů a koníčků – pozn. aut.) bych si nemohl dovolit, kdybych měl rodinu (Mikuláš, 47 let, VŠ, r. 2011)

Soustřeďují se na aktivity, které mohou vykonávat bez druhých lidí, kdy coby solitéři navštěvují různé kulturní akce anebo provozují individuální sport. To je od druhých lidí (často cíleně) vzdaluje.

Zaměření se na seberealizaci skrze rozvoj svých ryze individuálních mimopracovních (případně i pracovních) zájmů je možné chápat jako projev individualizace na pozadí hodnotových změn v soudobé pozdně moderní společnosti. I když výsledky evropských srovnávacích výzkumů (Merz a Liefbroer 2012; Szalma a Takács 2015) potvrzují, že tento trend není v rámci bývalých socialistických zemí tak výrazný jako ve zbytku Evropy, začíná se i zde postupně prosazovat. Rodičovství v tomto případě může být vnímáno jako významná překážka životního stylu zacíleného na sebe, svou seberealizaci s minimální potřebou či schopností orientovat se na druhé lidi, kdy ale skutečnost, že muž žije sám jako single, může být různými muži prožívána a vyhodnocována různě. Odmítání rodičovství totiž nemusí vždy nutně znamenat odmítání jakékoli formy partnerského vztahu.

Dítě jako samozřejmost, hodnota a smysl života, bezdětnost jako nežádoucí stav

Prodlužování období bezdětnosti po roce 1989 probíhalo nejen pod vlivem hodnotových změn a nových možností, ale i socio-ekonomických faktorů, které představují (nové) bariéry pro založení rodiny. Jedná se zejména o nejistotu na trhu

práce danou nezaměstnaností anebo krátkodobými termínovanými pracovními smlouvami, tedy jevy, které před rokem 1989 nebyly běžné anebo dokonce neexistovaly. Radí se sem ale také (příliš) nízké příjmy z placené práce, které jedinci nedovolují dosáhnout běžného životního standardu, což se promítá do nízké možnosti pořídit si vlastní bydlení anebo mít přiměřené nájemní bydlení.

Všichni muži, kteří v tomto vzorku po dítěti touží, ale rodičovskou touhu se jim nedaří naplnit, mají nižší než vysokoškolské vzdělání. Touha po dítěti v přibězích mužů vystupovala jako „konstanta“, která probíhala napříč jejich životem v období dospělosti kromě jednoho případu, kdy se plasticky proměňovala podle toho, jak (byť retrospektivně) vyhodnocoval daný muž svou „aktuální“ životní situaci – tedy své tehdejší preference, možnosti a podmínky (muž po dítěti nejprve netoužil obdobně jako jeho tehdejší partnerky, pak začal uvažovat na základě cest do ekonomicky méně rozvinutých zemích o adopci dítěte ze zahraničí, ale nakonec ji z mnoha důvodů neuskutečnil).

Pokud daní muži uměli objasnit, proč po dítěti touží, a nevnímali svou touhu jen jako samozřejmost (čili jako implicitní sociální normu), pak jejich touha korespondovala s pozitivním chápáním hodnoty dítěte a rodičovství, tj. s psychologickou potřebou péče (mít někoho blízkého, mít „svého“ vlastního potomka), s generativitou (čili s potřebou předat svou dosavadní nabytou zkušenost další generaci), s tradicí (tj. touhou mít „tradiční“, resp. heterosexuální rodinu zpravidla s více než 2 potomky), s morálním aspektem rodičovství, které nemusí mít nutně jen biologickou variantu (viz preference adopce dítěte z poměrů, které neumožňují dítěti z pohledu potencionálního otce jeho dostatečný rozvoj, důstojný život) apod.

Jak pak tito muži vysvětlovali, proč se jim doposud nepodařilo stát se rodičem? V jejich životních přibězích zaznívalo silně téma materiálního zabezpečení (tj. neexistence či nedostupnost vlastního bydlení), ekonomické nejistoty či nestability ve vztahu k jimi vykonávané práci. Někteří měli zkušenost s nezaměstnaností a někteří další vnímali, že jejich aktuální pozice na trhu práce není příliš jistá (v důsledku termínované pracovní smlouvy) anebo že jimi vykonávaná práce není dostatečně finančně ohodnocená apod. Tyto podmínky či okolnosti svých životů chápali leckdy jako jediný či hlavní důvod, proč nemají žádný anebo trvalejší partnerský vztah, a tedy i jako důvod, proč doposud nemohli založit rodinu. Percepce tohoto typu přítomnosti není vždy uplatňovaná jen na vlastní životní situaci, ale je vnímána také jako generační problém.

Když je člověk bez prostředků, tak to je asi hlavní důvod, že nemá dostatek peněz na to,

aby vůbec mohl tu rodinu užít. A ženy na to koukají. Jedna svobodná matka řekla: „Až budeš mít prachy, tak přijď.“ Do dneška je sama. (...) Hlavní můj důvod, abych mohl mít děti a všechno mohl zabezpečit a žít šťastný život je o hmotném zabezpečení, o tom, mít zdroj nějakého příjmu, aby rodina mohla dobře fungovat. Hodně mých vrstevníků z těchto důvodů nemůže zakotvit. (Rosťa, 44 let, vyučený, r. 2018)

Muži toužící po rodině konstruují svou bezdětnost v prvé řadě jako znevýhodnění v důsledku nejisté a neperspektivní pozice na trhu práce, která podle nich snižuje jejich šanci k navázání trvalejšího partnerského vztahu a založení rodiny. Přitom se jedná o oblast života, která by pro tyto muže mohla být zdrojem jejich životní seberealizace i důležitým zdrojem jejich identity, obdobně jako je tomu u žen s ekonomicky a sociálně znevýhodněnou pozicí ve společnosti, jak to dokládají některé výzkumné studie (Duncan a Irwin 2004; Laney et al. 2015).

Závěr

Výše uvedená zjištění se vztahují na analyzovaný soubor mužů a vyžadují ověření v dalších výzkumech. Nicméně z některých z nich, byť jsou učiněna na malém vzorku bezdětných mužů, lze v komparaci s poznatky z jiných výzkumů (viz výše) usuzovat na jejich obecnější platnost.

Narativy bezdětných mužů dokládají, že je důležité, jak muži sami definují svou bezdětnost a jak se vztahují k případnému rodičovství, jakou hodnotu a význam těmto událostem či životním situacím ve svém životě udělají, jak svou bezdětnost prožívají, resp. ji interpretují v rámci interakce s jinou (v daném případě pro ně neznámou) osobou, což souvisí s jejich věkem (tj. odlišnou mezigenerační zkušeností i rozdílnou perspektivou v rámci běhu jejich vlastního života) i s jejich socio-ekonomickým postavením.

Rozhovory ukazují, že situace bezdětnosti může představovat vyhovující životní situaci, ale také situaci nepreferovanou, kdy jedinec může projevat různou míru adaptace vůči ní. Bezdětnost ale může rovněž znamenat situaci, kterou muž nemusí umět nutně vždy „jednoznačně“ vyhodnotit. Rozhovory s některými muži navíc potvrzují, že hranice mezi dobrovolnou a nedobrovolnou bezdětností může být velice neznatelná, prostupná, flexibilně se měnící spolu s během života a jeho zvýznamňováním daným aktérem. Kategorie dobrovolnosti a nedobrovolnosti bezdětnosti nejsou tedy vždy jasně odlišitelné a jednou pro vždy dané. Jak dokládají příběhy některých mužů, mohou být „fluidní“, „plastické“.

Přes různorodou konstrukci bezdětnosti se ukazuje, že rodičovství, resp. otcovství

není muži zpravidla chápáno jako středobod jejich života, jako centrální prvek jejich identity. Bezdětní muži, kteří po dítěti vůbec anebo příliš silně netouží, rodičovství spojují častěji s negativy než pozitivy. V jejich pojetí bezdětnosti je rovněž možné zaznamenat absenci „nadindividuálních“ témat (jako ekologické problematiky, otázky přelidnění, míru a bezpečnosti apod.), která se častěji objevují ve zdůvodněních žen, jak prokazují některé zahraniční výzkumy na toto téma (např. Park 2005). Na rozdíl od žen, pro něž bezdětnost představuje způsob, jak se profesně seberealizovat a vyhnout se tak řešení problému kombinace práce a rodiny (která v českém prostředí představuje téměř výlučně „ženskou otázku“), někteří bezdětní muži řeší spíše než seberealizaci ve sféře placené práce seberealizaci mimo tuto sféru (tj. ve svých volnočasových aktivitách). U části bezdětných mužů tak bezdětnost může reprezentovat osvobození se od práce vykonávané v intenci žitlivosti, osvobození se od závazku finančního zabezpečení rodiny, nikoli nutně svobodu realizovat se ve sféře placené práce.

Kromě jednoho, žádný z mužů nereflexoval tlak ze strany rodiny, přátel či jiných osob ve svém okolí na to, aby se stal rodičem, kdy tentýž postoj okolí nebyl potvrzen výzkumem zaměřeným na bezdětnost žen v českém prostředí (Hašková a Zamykalová 2006). Rovněž zahraniční výzkumy ukazují (Koropecj-Cox a Pendell 2007; Merz a Liefbroer 2012), že okolí vůči bezdětným ženám a bezdětným mužům uplatňuje odlišnou, tj. dvojí optiku – vstřícnější k mužům a kritičtější k ženám.

Dvojí normu nicméně re/produkuje i sami muži, a sice tehdy, když zvýznamňují roli věku ve vztahu k rodičovství. Zatímco určitou věkovou hranici vnímají jako překážku početí dítěte v případě žen, ve vztahu k sobě coby muži uvažují o věku jako případné překážce realizace rodičovství, tj. možnosti poskytnout dítěti dostatečnou oporu a podporu v období dospívání či rané dospělosti. Kromě neplodnosti své manželky muži vůbec netematizovali otázku neplodnosti. Toto zjištění implikuje domněnku, že neartikulace tématu mužské neplodnosti, jeho tabuizace v životních příbězích mužů může představovat strategii, jak se vyhnout možnému zpochybnění svého „mužství“.

Narativy bezdětných mužů rozkrývají, že pokud muži uvažují o rodičovství, pak v intenci biologického rodičovství, zcela výjimečně zvažují sociální podoby otcovství, konkrétně adopci. V jejich pojetí rodičovství tak hraje výraznou roli norma „vlastního dítěte“, stejně jako norma „přirozené“ reprodukce v rámci heterosexuálního páru.

Některá zde prezentovaná zjištění navozují otázku, zda lze v rámci sociální, resp. rodinné politiky uvažovat také o opatřeních, která by mohla podpořit rodičovství

u mužů, případně jak by tato opatření měla být designovaná. Jestliže někteří muži vnímají dítě jako finanční zátěž a další spatřují bariéru svého rodičovství ve svém nedostatečném materiálním a finančním zabezpečení, lze přinejmenším diskutovat, jaká opatření by mohla napomoci ke snížení ekonomické bariéry otcovství. Zároveň lze uvažovat o rozšíření prostoru pro sociální formy realizace rodičovství (např. pěstounské péče či adopce), třebaže je tato podoba rodičovství muži preferovaná nejméně často. Lze se také zamýšlet nad tím, zda podpora tradiční podoby otcovství není ve svém důsledku pro některé muže příliš restriktivní (jak v ekonomickém, tak hodnotovém smyslu) a zda by se nastavení rodinné politiky nemělo ubírat směrem větší podpory genderové rovnosti v této otázce. Jak totiž dokládají některé analýzy (viz např. Baizan et al. 2016), model dvou výdělečně činných a dvou pečujících osob sehrává důležitou roli při zapojení mužů do péče (o malé děti) a v konečném důsledku zvyšuje celkovou úroveň plodnosti v dané zemi (takže se dá předpokládat, že umožňuje realizaci rodičovství většímu počtu mužů).

1 Text je výstupem z řešení výzkumného projektu „Bezdětnost a jednodětné rodiny: příspěvek k vysvětlení nízké plodnosti v České republice“ podpořeného GA ČR (reg. č. projektu: 17-04465S) a RVO:68378025.

2 V intenci genderového řádu společnosti (např. Connell 2005) a pronatalitní kultury je plodnost spojována především s ženstvím a ženství s mateřstvím neboli „povinností“ ženy stát se matkou.

3 Nedobrovolná bezdětnost je obvykle vymezovaná jako neschopnost mít dítě v důsledku biologické neplodnosti anebo nemožnost mít dítě vlivem strukturálních či jiných vnějších faktorů, kdy se ale jak neschopnost, tak i nemožnost mohou měnit s měnícími se životními podmínkami. Dobrovolná bezdětnost bývá naopak definovaná jako aktivní volba jedince nemít dítě, jako záměr, který má dlouhodobou (zpravidla celoživotní) platnost (Park 2005).

4 Všechny rozhovory byly anonymizovány.

5 Opakované rozhovory nebyly provedeny nebo pro účely tohoto článku nebyly analyzovány s těmi muži, kteří si již nepřáli být znovu kontaktováni anebo si nepřáli být zařazeni do analýzy z důvodu citlivosti tématu; případně jsme na ně neměli k dispozici aktuální kontakt; dále s muži, kteří v době konání prvního rozhovoru děti neměli a nechtěli je mít s ohledem na svůj věk a zdravotní stav svých manželek. V případě citací uvádím v závorce rok konání rozhovoru.

6 V 80. letech jen zhruba 4 % dětí se narodila mimo manželství (Fialová 2005).

7 V manželství v období socialismu prožilo alespoň část svého života 90 až 95 % mužů a 96 až 97 % žen (ibid.).

8 Metoda asistované reprodukce in vitro fertilizace (IVF) byla v tehdejší Československu uzákoněna v roce 1983 (Hrušáková a Králíčková 2001).

Literatura:

- AGRILLO, C. a C. NELINI. Childfree by Choice: a Review. *Journal of Cultural Geography*. 2008, Vol. 25, No. 3, pp. 347–363. DOI: 10.1080/08873630802476292.
- BAIZAN, P., B. ARPINO a C. E. DELCLOS. The Effect of Gender Policies on Fertility: The Moderating

Role of Education and Normative Context. *European Journal of Population*. 2016, Vol. 32, No. 1, pp 1–30. <https://doi.org/10.1007/s10680-015-9356-y>

BAUMAN, Z. *Liquid Love*. Cambridge: Polity, 2003.

BECK, U. a E. BECK-GERNERSHEIM. *Individualizace: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences*. London: Sage. 2002. ISBN-13: 978-0761961123.

BLAKE, J. Is zero preferred? American attitudes toward childlessness in 1970. *Journal of Marriage and the Family*. 1979, Vol. 41, No. 2, pp. 245–257. DOI:10.2307/351694.

CONNELL, R. W. *Masculinities*. (2nd edition). Berkeley, Los Angeles: University of California Press. 2005.

DUNCAN, S. a S. IRWIN. The Social Patterning of Values and Rationalities: Mothers' Choices in Combining Caring and Employment. *Social Policy and Society*. 2004, Vol. 3, No. 4, pp. 391–399. DOI:10.1017/S1474746404002076.

FIALOVÁ, L. K některým rysům demografického vývoje v České republice v závěru 20. století. *Gender, rovné příležitosti*, výzkum. 2005, roč. 6, č. 1, s. 10–13.

GILLESPIE, R. Childfree and Feminine: Understanding the Gender Identity of Voluntary Childless Women. *Gender & Society*. 2003, Vol. 17, No. 1, pp. 122–136. DOI: 10.1177/0891243202238982.

GUEST, G., K. M. MACQUEEN a E. E. NAMEY. *Applied Thematic Analysis*. Los Angeles: Sage. 2012. ISBN: 9781412971676.

HADLEY, R. a T. HANLEY. Involuntarily childless men and the desire for fatherhood. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*. 2011, Vol. 29, No. 1, pp. 56–68. DOI: 10.1080/02646838.2010.544294.

HAŠKOVÁ, H. a L. ZAMYKALOVÁ. Mít děti – co je to za normu? Či je to norma? *Biograf*. 2006, roč. 40–41.

HAŠKOVÁ, H. *Fenomén bezdětnosti*. Praha: SLON. 2009.

HRSÁKOVÁ, M. a Z. KRÁLČKOVÁ. *České rodinné právo*. 2. vydání. Brno: Masarykova Univerzita v Brně. 2001.

CHARMAZ, K. Grounded Theory. Objectivist and Constructivist Methods. Pp. 249–291 in N. K. Denzin, Y. S. Lincoln. *Strategies of Qualitative Inquiry*. London: Sage. 2003.

CHROMKOVÁ, M. a L. RABUŠIC. Male fertility in the Czech Republic – first empirical evidence. *Demografie: Revue pro výzkum populačního vývoje*. 2013, roč. 55, č. 4.

KEIZER, R., P. A. DYKSTRA a M. D. JANSEN. Pathways Into Childlessness: Evidence of Gendered Life Course Dynamics. *Journal of Biosocial Science*. 2008, Vol. 40, No. 6, pp. 863–78. DOI:10.1017/S0021932007002660.

KOROPECKYJ-COX, T. a G. PENDELL. The gender gap in attitudes about childlessness in the United States. *Journal of Marriage and Family*. 2007, roč. 69, pp. 899–915.

KYZLINKOVÁ, R. a A. ŠTASTNÁ. Fatherhood in a Changing Society: Shifts in Male Fertility Patterns. *Sociological Research Online*. 2018, Vol. 26. DOI: 10.1177/1360780418754565.

LAMPMAN, C. a S. DOWLING-GUYER. Attitudes Toward Voluntary and Involuntary Childlessness. *Basic and Applied Social Psychology*. 1995, Vol. 17, No. 1–2, pp. 213–222.

LANEY, E. K., M. E. LEWIS HALL, T. L. ANDERSON a M. M. WILLINGHAM. Becoming a Mother: The Influence of Motherhood on Women's Identity Development. *Identity*. 2015, Vol. 15, No. 2, pp. 126–145. DOI: 10.1080/15283488.2015.1023440.

LEATHERBY G. Childless and Bereft?: Stereotypes and Realities in Relation to 'Voluntary' and 'Involuntary' Childlessness and Womanhood. *Sociological Inquiry*. 2002, Vol. 72, No. 1, pp. 7–20. DOI:10.1111/1475-682X.00003.

MAŘÍKOVÁ, H. (ed.), A. KRŽÍKOVÁ a M. VOHLÍDALOVÁ. *Živitelé a živitelky: reflexe (a) praxe*. Praha: SLON. 2012.

MERZ, E. M. a A. C. LIEFBROER. The Attitude toward Voluntary Childlessness in Europe: Cultural and Institutional Explanations. *Journal of Marriage and Family*. 2012, Vol. 74, No. 3, pp. 587–600. DOI:10.1111/j.1741-3737.2012.00972.x.

MIALL, C. E. The stigma of involuntary childlessness. *Social Problems*. 1986, Vol. 33, No. 4, pp. 268–282.

MIETTINEN, A., A. ROTKIRCH, I. SZALMA, A. DONNO a M. L. TANTURRI. Increasing Childlessness

in Europe: Time Trends and Country Differences. *Families and Societies Working Paper Series* (33). 2015.

MOŽNÝ, I. et al. *Declining Fertility in Europe and What Parenthood Means to the Czechs*. Brno: Masaryk University, Georgetown. 2008. ISBN: 978-80-210-4554.

PARK, K. Choosing Childlessness: Weber's Typology of Action and Motives of the Voluntarily Childless. *Sociological Inquiry*. 2005, Vol. 75, No. 3, pp. 372–402. DOI:10.1111/j.1475-682X.2005.00127.x.

SLEPIČKOVÁ, L. *Diagnóza neplodnost: sociologický pohled na zkušenost nedobrovolné bezdětnosti*. Praha: SLON. 2014.

SOBOTKA, T. Childlessness in Europe: Reconstructing Long-Term Trends Among Women Born in 1900–1972. Pp 17–53 in M. Kreyenfeld, D. Konietzka. *Childlessness in Europe: Contexts, Causes, and Consequences*. Cham: Springer. 2017.

SZALMA, I. a J. TAKÁCS. Who Remains Childless? Unrealized Fertility Plans in Hungary. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*. 2015, Vol. 51, No. 6, pp. 1047–1076. DOI: 10.13060/00380288.2015.51.6.228.

THOMAS, W. *The unadjusted girl*. Patterson Smith: Montclair, NJ. 1969. ISBN 87585-026-X.

WITZEL, A. The Problem-Centered Interview. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*. 2000, Vol. 1, No. 1.

PhDr. Hana Maříková, Ph.D.

(hana.marikova@soc.cas.cz) je vědeckou pracovnicí v Sociologickém ústavu AV ČR, v.v.i. (Institute of Sociology, Czech Academy of Sciences), Jilská 1, 110 00 Praha 1, Česká republika. Zaměřuje se na problematiku genderových nerovností ve sféře soukromé i veřejné, na kombinaci pracovního a soukromého života, rodinnou a sociální politiku.

Z Evropské unie

O dalším směřování sociální Evropy

Jaroslav Šulc

Stať je kritickým zamyšlením nad klíčovými sociálně politickými a ekonomickými částmi programu „Unie, která si klade vyšší cíle: Moje agenda pro Evropu“, s nímž se Ursula von der Leyenová letos v létě úspěšně ucházela o funkci předsedkyně Evropské komise. Smysluplnost většiny libivých tezí programu autor zamyšlení nepochybně. Ovšem fakt, že mnohé tyto teze jsou jen přepsány z minulých předsevzetí, aniž by se řeklo, proč se naplňují tak pomalu či jen sporadicky, podle autora svědčí spíše o kontinuitě myšlení eurokomisařů než o realističnosti záměrů von der Leyenové.

Fórum sociální politiky již v minulém čísle představilo část vizí budoucí předsedkyně Evropské komise Němky Ursuly von der Leyenové „Politické směry pro příští Evropskou komisi, 2019–2024“ („Unie, která si klade vyšší cíle: Moje agenda pro Evropu“) a doprovodilo je příhodnými komentáři Martina Potůčka a Vladimíry Drbalové. Tato stať je dalším pokusem o zamyšlení se nad řadou tezí, které se bude nová předsedkyně snažit

uskutečňovat – přinejmenším na počátku svého volebního období.

Vize směřují do šesti průřezových oblastí, které jsou – aspoň podle von der Leyenové – klíčové pro Evropu v příštích pěti letech i v následujícím období. Program je členěn do jednotlivých oblastí následovně:

- *Zelená dohoda pro Evropu*
- *Hospodářství, které pracuje ve prospěch lidí*

- *Evropa připravená na digitální věk*
 - *Ochrana evropského způsobu života*
 - *Silnější Evropa ve světě*
 - *Nový impuls pro evropskou demokracii.*
- Jakkoliv by bylo užitečné podrobit kritické analýze – přinejmenším z hlediska sociálních aspektů – jednu oblast po druhé (a není vyloučeno, že se o to časem ve Fóru sociální politiky pokusíme), věnujme se – po krátké odbočce – výhradně druhé pasáži nazvané Hospodářství,